

KAROLINA TRZESKOWSKA-KUBASIK

ORCID: 0000-0002-6766-3736

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie

Działalność aresztu powiatowego w Busku-Zdroju w latach 1940–1944 w świetle księgi ewidencyjnej więźniów

Słowa kluczowe: system więziennictwa, areszt, dystrykt Radom, okupacja niemiecka, represje niemieckie

Keywords: prison system, detention centre, Radom district, German occupation, German repressions

Streszczenie: Areszt powiatowy w Busku-Zdroju obok więzienia w Pińczowie był największym zakładem przetrzymywania ludzi na terenie *Kreishauptmannschaft Busko*. W latach 1940–1944 przeszło przez niego co najmniej 5628 osób. Trzytomowa księga ewidencyjna aresztu powiatowego dostarcza licznych informacji biograficznych na temat przetrzymywanych w nim więźniów. Autorka artykułu przeprowadziła krytykę źródeł w celu potwierdzenia bądź podważenia poszczególnych zapisów niemieckich. Wiele uwagi poświęciła również obecności Żydów w areszcie powiatowym.

Abstract: The district detention centre in Busko-Zdrój, next to the prison in Pińczów, was the largest detention facility of *Kreishauptmannschaft Busko*. In the years 1940–1944, at least 5,628 detainees passed through it. The three-volume record book of this district detention centre provides extensive biographical data of the prisoners held there. The author of the article offers a critical examination of this source material in order to confirm or undermine some of the German records. A lot of attention is devoted to the presence of Jews in the district detention centre.

Uwagi wstępne

Obok systemu obozów koncentracyjnych system więziennictwa stanowił niezwykle ważną część maszyny terroru niemieckiego. Więzienia w czasie okupacji niemieckiej spełniały w latach 1939–1945 podstawową rolę w eksterminacji

społeczeństwa polskiego. W nich bowiem izolowano, torturowano i mordowano Polaków i Żydów. Wysyłano z nich także więźniów do obozów koncentracyjnych. Najważniejsze więzienia w dystrykcie Radom posiadały status Niemieckiego Zakładu Karnego (*Deutsche Strafanstalt*) i wchodziły w skład więziennictwa sądowego. Taki profil miały więzienia w: Częstochowie, Kielcach, Pińczowie, Piotrkowie, Radomiu i Sandomierzu. Na terenie dystryktu Radom funkcjonowały też areszty powiatowe (w Busku-Zdroju oraz w Opatowie), miejskie, a także miejsca tworzone dla przetrzymywania uprowadzonych osób (areszty etatowych i pozaetatowych posterunków żandarmerii). Stan badań nad więziennictwem na terenie dystryktu Radom jest stosunkowo skromny¹. Wspomnieć należy przede wszystkim o publikacjach dotyczących więzień w: Radomiu², Częstochowie³, Pińczowie⁴, a także aresztu w Opatowie⁵.

Józef Fajkowski podawał na łamach książki pt. *Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, iż na terenie *Kreishauptmannschaft Busko* w latach 1939–1945 aresztowano ogółem 2466 osób⁶. Wymieniona przez niego liczba jest mocno zaniżona. Według zachowanej książki ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju, składającej się z trzech tomów, można stwierdzić, że tylko

¹ H. Kisiel, *Rola niemieckiego aparatu terroru w wysyłce ludności dystryktu radomskiego do obozów koncentracyjnych*, „Studia Kieleckie” nr 2, 1995; P. Rogowski, *Więziennictwo w Generalnym Gubernatorstwie w źródłach z Archiwum IPN*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/okupacja-niemiecka/71781,Wieziennictwo-w-Generalnym-Gubernatorstwie-w-zrodlach-z-Archiwum-IPN.html> [dostęp: 25.05.2022]

² S. Piątkowski, *Więzienie niemieckie w Radomiu 1929–1945*, Lublin 2009; tenże, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018, s. 363–384; K. Jaroszek, S. Piątkowski, *Martyrologia Żydów w więzieniu radomskim 1939–1944. Wykaz zamordowanych, zmarłych, deportowanych do obozów koncentracyjnych i obozów zagłady*, Radom 1997; T. Opoka, *Więzienie hitlerowskie w Radomiu 1939–1945*, „Zeszyty Majdanika” t. 12, 1987; S. Strzemieczny, *Moje wspomnienia z okresu drugiej wojny światowej: przed aresztowaniem, 20 sierpnia 1943 roku, więzienie w Radomiu, Gestapo, obozy koncentracyjne Oświęcim i Flossenburg, wyzwolenie, oczekiwanie i powrót*, Warszawa 1992.

³ J. Pietrzykowski, *Więzienia hitlerowskie „Zawodzie” w Częstochowie*, w: *Więzienia hitlerowskie na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim i w Częstochowie 1939–1945*, red. A. Szefer, Katowice 1983; tenże, *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959.

⁴ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność więzienia w Pińczowie w latach 1939–1944 (dystrykt Radom)*, „Archiwum Kryminologii” t. XLIII, nr 2/2021.

⁵ E. Wójcicka, P. Rogowski, *Areszt miejski w Opatowie – analiza stanu liczbowego osadzonych w latach 1942–1944 na podstawie akt Prezydenta Policji Miasta Opatów*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” t. X, 2021; H. Kisiel, *Księgi ewidencyjne aresztów w Busku i Opatowie źródłem do dziejów zakładów karnych w okręgu radomskim w latach 1940–1944*, w: *Wojna obronna 1939. Okupacja niemiecka 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski” t. 18, 1991; T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011; P. Sierant, *Akcja na więzienie w Opatowie*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 3, 1965.

⁶ J. Fajkowski, *Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Kielce 1972, s. 30.

w nim w latach 1940–1944 więziono co najmniej 5628 osób (przyjmując, że areszt istniał do 22 lipca 1944 r.). Należy odnotować ponadto, że na terenie Buska-Zdroju funkcjonowały cztery inne zakłady, w których przetrzymywano aresztowanych, zlokalizowane w willi „Wersal”, w willi dr. Byrkowskiego, w Szkole Podstawowej przy al. Mickiewicza oraz w areszcie przy ul. Kościelnej. Około 15 km dalej mieściło się jedno z największych więzień nie tylko na terenie *Kreishauptmannschaft Busko*, ale i dystryktu Radom – w Pińczowie, gdzie przeciętnie przebywało od 300 do 400 więźniów. Odnotować należy także funkcjonowanie szeregu aresztów działających przy posterunkach żandarmerii niemieckiej w Chmielniku oraz Nowym Korczyniu, a także przy placówkach żandarmerii w Słupi oraz w Złotej.

System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju nie został solidnie opracowany⁷. Na temat działalności aresztów funkcjonujących na jego terytorium w publikacjach można znaleźć jedynie enigmatyczne wzmianki. Głównej przyczyny tego stanu rzeczy można upatrywać w ubogim stanie źródeł – tylko w przypadku aresztu powiatowego w Busku-Zdroju zachowała się księga ewidencyjna więźniów. Podstawę źródłową do przeprowadzenia analizy jego działalności stanowi jednostka „Więzienia hitlerowskie – areszt tymczasowy w Busku-Zdroju” znajdująca się w archiwum Delegatury Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach. Jak już wcześniej wspomniano, składa się ona z trzytomowej księgi ewidencyjnej, prowadzonej od 23 października 1941 r. do 22 lipca 1944 r. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż tylko ewidencja więźniów za rok 1943 jest kompletna. Najprawdopodobniej nie zachowały się ich wykazy za rok 1940. Spisy więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w 1941 r. obejmują dopiero okres od 23 października. Wykazy za rok 1942 pozbawione są list mieszkańców *Kreishauptmannschaft Busko* przetrzymywanych w nim od 2 czerwca 1942 r. do 13 listopada 1942 r. W 1944 r. ewidencję więźniów prowadzono zaś tylko do 22 lipca 1944 r. Trzytomowa ewidencja aresztu powiatowego w Busku-Zdroju znajdowała się od czasu wojny w posiadaniu Wiktora Kieronia – funkcjonariusza Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa (*Polnische Polizei im Generalgouvernement*). Od 1940 r. do 1944 r. przydzielono go jako klucznika do aresztu powiatowego w Busku-Zdroju⁸. W czasie okupacji niemieckiej Kieron podjął współpracę z Obwodem Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej Busko. Organizacji podziemnej przekazywał

⁷ K. Trzeskowska-Kubasik, *System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju w latach 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne” 36, 2021.

⁸ IPN Lublin, Akta w sprawie karnej p-ko: Wiktor Kieron, imię ojca: Piotr, ur. 03.10.1894 r., oskarżony o to, że od grudnia 1939 r. do 1944 r. w Busku-Zdroju jako funkcjonariusz tzw. policji granatowej znęcał się nad przebywającymi w areszcie przez bezprawne bicie ich i kopanie po całym ciele, tj. o przestępstwo z art. 1 § 2 Dekr. z 31.08.1944 r., 9/200, Protokół przesłuchania podejrzanego Wiktora Kieronia, 24 XII 1945 r., k. 10.

informacje o planowanych przez Niemców aresztowaniach. Jej działaczy informował o przebiegu przesłuchań oraz o dalszych losach osadzonych. W źródłach archiwalnych nie odnotowano, w jakich okolicznościach Kieron znalazł się w posiadaniu trzytomowej księgi ewidencyjnej więźniów aresztu powiatowego. Można tylko przypuszczać, że przejął ją wskutek współpracy z Obwodem ZWZ-AK Busko. W 1962 r., po śmierci Kieronia, pieczę nad powyższą dokumentacją sprawował jego syn Henryk. 8 sierpnia 1974 r. przekazał on akta Prokuraturze w Busku-Zdroju⁹. Następnie dokumentację przesłano Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach.

Informację o więźniach zawarto w 7 rubrykach, w których umieszczono następujące dane: imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, dzień uwięzienia, przyczyny aresztowania, nazwa formacji, która doprowadziła więźnia, dzień zwolnienia oraz dalsze losy. W niektórych przypadkach podane są również imiona rodziców. Wart podkreślenia jest fakt, że księgi ewidencyjne aresztu powiatowego nie są wolne od licznych nieprawidłowości. Mowa tutaj zwłaszcza o zapisach niemieckich dotyczących przyczyn aresztowania oraz dalszych losów poszczególnych więźniów. Autorka przeprowadziła krytyczną analizę źródeł w celu potwierdzenia bądź podważenia umieszczonych w nich zapisów.

Areszt powiatowy w Busku-Zdroju

Najprawdopodobniej areszt powiatowy utworzono już jesienią 1939 r. Osadzano w nim głównie osoby oskarżone o posiadanie broni. Wśród nich znajdowali się mieszkańcy wsi Biechów – Marcin Czapla, Józef Pawelec oraz Jan Płachuciński. Dwóch pierwszych Niemcy rozstrzelali 15 grudnia 1939 r. w Busku-Zdroju¹⁰. Brak jest dalszych informacji na temat losów Płachucińskiego.

Najprawdopodobniej areszt powiatowy funkcjonował do 22 lipca 1944 r.¹¹ Zlokalizowano go w piwnicach dawnego Gimnazjum i Liceum im. Marszałka Józefa Piłsudskiego. W czasie okupacji niemieckiej w budynku mieściła się siedziba *Kreishauptmanna* – dr. Wilhelma Schäfera. Areszt składał się z korytarza i kilku izb. W odróżnieniu od innych zakładów na terenie Buska-Zdroju przetrzymy-

⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach (dalej: AIPN Ki), Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Kielcach (dalej: OKŚZpNP – IPN Kielce), Więzienie hitlerowskie – areszt tymczasowy w Busku-Zdroju t. 1, 53/4623 t. 1, Protokół przejęcia dokumentacji, 8 VIII 1974 r., b.k.

¹⁰ Urząd Stanu Cywilnego w Pacanowie, Akta parafii Biechów, Akt zgonu Józefa Pawelca, 17 XII 1939 r., nr 56, k. 69, zob. tamże, Akt zgonu Marcina Czapli, 17 XII 1939 r., nr 55, k. 68.

¹¹ T. Domański, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011, s. 308.

wano w nim również Żydów. Pozostawał do dyspozycji Policji Bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*), żandarmerii (*Gendarmerie*), starostwa oraz Urzędu Pracy (*Arbeitsamt*)¹². Od zewnątrz pilnowali go funkcjonariusze *Sonderdienst*¹³.

Funkcję klucznika aresztu powiatowego pełnił współpracujący z podziemiem Wiktor Kieroń. W akcję pomocy więźniom zaangażowała się m.in. mieszkanka Buska-Zdroju – Władysława Słabiak: „Weszłam w porozumienie z granatowym policjantem Kieronem, pilnującym tego aresztu i podawałam żywność i listy bądź za jego pośrednictwem, bądź też trzykrotnie zostałam przez niego wpuszczona do celi aresztu”¹⁴.

W areszcie powiatowym w Busku-Zdroju osadzano głównie mieszkańców *Kreishauptmannschaft Busko*. Zwłaszcza w przypadku osób narodowości żydowskiej przetrzymywano w nim również osoby uprzednio zamieszkujące w Krakowie czy też Warszawie. W areszcie powiatowym więźniowie przebywali przeciętnie kilka dni, stąd zapewne mieszkańcy *Kreishauptmannschaft Busko* nazywali go również tymczasowym. Niejednokrotnie po jednym dniu pobytu przenoszono ich do innych więzień (głównie zlokalizowanych w Pińczowie oraz w Kielcach). Więźniowie byli brutalnie traktowani. Wiktor Kieroń zeznawał po wojnie:

Po skończonym urzędowaniu Mansky [jeden z żandarmów niemieckich – K. T-K] schodził do aresztu i tam urządzał innego rodzaju katusze. Spędzał wszystkich więźniów w jeden kąt i na jego komendę więźniowie, ile tylko sił starczyło, musieli biec w przeciwny kąt celi – kto był ostatni, ten był bity nahajem. Ci ostatni, z obawy przed biciem, pchali z całych sił tych, co przed nimi byli, skutkiem czego przewracali się, depcząc jeden drugiego, zaś leżących okładał nahajem. To bieganie trwało godzinę, a czasem i dłużej, aż do zupełnego wyczerpania. Czynów tych byłem nieraz naocznym świadkiem¹⁵.

Na przesłuchania więźniów doprowadzano do willi dr. Byrkowskiego, do willi „Wersal”, a od 1943 r. do aresztu przy ulicy Kościelnej.

¹² K. Trzeskowska-Kubasik, *Straty osobowe mieszkańców Kreishauptmannschaft Busko*, „Więźniowski” nr 1, 2020, s. 47.

¹³ Taż, *System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju w latach 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne” 36, 2021, s. 105.

¹⁴ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta śledztwa w sprawie popełnionych zbrodni przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945, 53/5349, Protokół przesłuchania świadka Władysławy Słabiak, 24 V 1978 r., k. 151.

¹⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, Materiały dochodzeniowe Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach: Nowy Korczyn, Pawłów, Radzanów, Grotniki, Chmielnik, pow. Stopnica i Busko-Zdrój. Protokoły..., 179/113 (dalej: 179/113), Protokół przesłuchania świadka Wiktora Kieronia, 12 III 1947 r., k. 8.

Więżniowie

Na podstawie ksiąg ewidencyjnych aresztu można stwierdzić, że w latach 1940–1944 więziono w nim co najmniej 5628 osób. Tylko w 1942 r. przeszło przez niego 2049 mieszkańców *Kreishauptmannschaft Busko*. Od 1943 r. zauważalny jest spadek liczby więźniów, zapewne wskutek tego, że większość z nich osadzano bezpośrednio w willi dr. Byrkowskiego i w areszcie przy ul. Kościelnej w Busku-Zdroju. Więżniów przetrzymywano w areszcie powiatowym z rozmaitych przyczyn, począwszy od niewywiązywania się z dostaw kontyngentów, prowadzenia nielegalnego uboju do powodów politycznych.

Największa eskalacja łapanek na terenie *Kreishauptmannschaft Busko* miała miejsce w latach 1941–1943. Przy wsparciu żandarmów niemieckich kierownik *Arbeitsamt* – Herbert Pohse wraz ze swoim współpracownikiem Kurtem Robischem, wyposażeni w listy imienne mieszkańców, urządzali nocne wyprawy do wsi należących do *Kreishauptmannschaft Busko*¹⁶. Ignacy Tadeusz Jankowski zeznawał:

Wozilem ich do różnych wsi i miasteczek pow. buskiego. Wyjeżdzać musiałem bardzo wcześnie rano. Kazali się najczęściej zatrzymywać przed wybraną przez nich wsią i czekać. Po pewnym czasie wzywali mnie, abym wjechał do wsi. We wsi zawsze pewna ilość ludzi była zamknięta i trzymana pod strażą w budynku gminy lub szkole. Liczba złapanych ludzi była różna, od kilku do kilkudziesięciu¹⁷.

W 1942 r. w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju osadzono niemalże dwa razy więcej osób schwytyanych w łapanekach, aniżeli w 1941 r.

W świetle ewidencji aresztu powiatowego w Busku-Zdroju przetrzymywano w nim również członków rodzin osób uchylających się od robót przymusowych. Działała często zasada zbiorowej odpowiedzialności, a „narzędziem” pozostawały łapówki. W 1943 r. z tegoż tytułu zatrzymano 32 osoby, zaś w 1944 r. – 6¹⁸.

¹⁶ K. Trzeskowska-Kubasik, *Mieszkańcy Kreishauptmannschaft Busko na robotach przymusowych w III Rzeszy*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/89666,Mieszkanicy-Kreishauptmannschaft-Busko-na-robotach-przymusowych-w-III-Rzeszy.html> [dostęp: 24.02.2022]

¹⁷ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta śledztwa w sprawie popełnionych zbrodni przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945, 53/5350, Protokół przesłuchania świadka Ignacego Tadeusza Jankowskiego, Kielce, 29 V 1978 r., k. 175.

¹⁸ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta śledztwa w sprawie popełnionych zbrodni przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945, 53/5351 (dalej: 53/5351), Sprawozdanie z przebiegu śledztwa, b.d., k. 169.

Ilustracją może być przypadek Julii Babiarz – mieszkanki Oblekonia, którą aresztowano wskutek niestawiennictwa jej syna Bolesława na roboty przymusowe do III Rzeszy. Po czterech dniach została zwolniona z aresztu ze względu na wręczenie łąpówki kierownikowi *Arbeitsamt* – Herbertowi Pohse¹⁹. Wyjazdu na roboty przymusowe w 1942 r. unikała również szesnastoletnia wówczas Władysława Kordas. W odwecie Niemcy osadzili w areszcie powiatowym jej ojca, Franciszka Kordasa, który przebywał tam 11 dni: „Żona moja umówiła się z inną kobietą, która zgłosiła się dobrowolnie jechać za córkę, a ja zostałem zwolniony”²⁰. W obliczu niezastania w domu wyznaczonej na roboty przymusowe do III Rzeszy pasierbicy Jana Kulki – mieszkanki Piestrzca, jego żonę Juliannę osadzono w miejscowej szkole, gdzie brutalnie ją pobito. Wskutek perswazji Jana Kulki trafił on do aresztu powiatowego w Busku-Zdroju w zamian za nią. Po ośmiu dniach, zważywszy na jego podeszły wiek, został z niego zwolniony²¹.

W areszcie powiatowym osadzono ponadto 153 osoby uchylające się od służby budowlanej (*Baudienst*)²². Według księgi ewidencyjnej cztery osoby zbiegły z terytorium III Rzeszy, 317 aresztowano za przekroczenia gospodarcze (niekolczykowany inwentarz żywy, przemiał bez zezwolenia, nielegalny ubój oraz handel, nielegalne gorzelnictwo i uprawę tytoniu). Wśród osób, które osadzono w areszcie powiatowym w lipcu 1942 r. w Busku-Zdroju za prowadzenie nielegalnego uboju, była mieszkanka Buska-Zdroju – Józefa Cedzyńska, jej mąż [imię nieustalone], syn Eugeniusz, córka Seweryna oraz jej mąż Ryszard Kielb. Wskutek starań Wiktora Kieronia po tygodniu zwolniono z niego Kielbia, a około 20 sierpnia 1942 r. Eugeniusza i Sewerynę. Mąż Cedzyńskiej odzyskał wolność po trzech tygodniach. Wskutek reperkusji po dotkliwym pobiciu przy aresztowaniu zmarł w październiku 1943 r. *Sondergericht* w Kielcach Cedzyńską skazał na 4 miesiące więzienia oraz na zapłacenie 1000 zł grzywny. Osadzono ją w więzieniu w Pińczowie, skąd zwolniono ją po odbyciu odsiadki²³.

Z powodu niewywiązania się z obowiązkowych dostaw kontyngentów w areszcie powiatowym uwięziono 520 osób. W czasie okupacji niemieckiej

¹⁹ AIPN GK, Materiały dochodzeniowe OKBZN w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach: Grabki, Szczytniki, Stopnica, Potok. Protokoły przesłuchania świadków, zestawienia zbrodni niemieckich, 179/115, Protokół przesłuchania świadka Julii Babiarz, b.d., k. 115.

²⁰ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Franciszka Kordasa, b.d., k. 115.

²¹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Jana Kulki, b.d., k. 119.

²² AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/5351, Sprawozdanie z przebiegu i wyników śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich na terenie Buska, Pińczowa i powiatu buskiego, b.d., k. 115.

²³ AIPN GK, 179/113, Protokół przesłuchania świadka Józefy Cedzyńskiej, 29 V 1947 r., k. 136.

władze niemieckie prowadziły rabunkową eksploatację ekonomiczną polskiej wsi. Począwszy od 1942 r., w okresie wzmożonego wysiłku wojennego zaniechano zamiarów podnoszenia rolnictwa na wyższy poziom, koncentrując uwagę na maksymalnej grabieży zasobów rolnych. Każdy rok okupacji niemieckiej przynosił coraz większe obciążenia, którym rolnicy nie byli w stanie sprostać. Tylko w dniach 13-14 stycznia 1942 r. w areszcie powiatowym uwięziono 39 osób – głównie mieszkańców Łagiewnik, Broniny, Siesławic oraz Wełcza²⁴. W 1942 r. liczba osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju w porównaniu z rokiem 1941 r. wzrosła zaś ośmiokrotnie – z 48 osób do 386. Jednym z rolników przetrzymywanych w nim z powodu niewywiązania się z kontyngentów był 44-letni rolnik ze wsi Kuchary – Jan Korczak, którego Niemcy aresztowali 7 kwietnia 1942 r. W dniu 8 kwietnia 1942 r. osadzono go w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, a następnie w karnym obozie pracy w Słupi²⁵. Po paru tygodniach tamże spędzonych przewieziono go do więzienia w Pińczowie, gdzie przebywał miesiąc. 2 lipca 1942 r. trafił do KL Auschwitz-Birkenau, gdzie zmarł 19 lipca 1942 r.²⁶ W telegramie wysłanym do rodziny sugerowano, że Korczak zmarł na serce.

Według księgi ewidencyjnej 14 osób uwięziono na rozkaz Sądu Specjalnego (*Sondergericht*), zaś 101 osób trafiło do aresztu za przekroczenia dyskryminacyjnych przepisów porządkowych (brak kenkart, poruszanie się po godzinie policyjnej, odbywanie podróży, organizacja zabawy tanecznej bez zezwolenia). Z powodów politycznych aresztowano 19 osób, 24 zaś ze względu na prowadzenie sabotażu. W areszcie powiatowym za przestępstwa i wykroczenia pospolite (kradzież, rozbój, zabójstwo, uszkodzenie ciała, zakłócenie porządku) przebywało 311 osób.

W latach 1940–1944 r. 1299 osób osadzono w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju bez podania przyczyny. Wart podkreślenia jest fakt, że w przypadku większości osób zaangażowanych w działalność konspiracyjną nie podawano powodów aresztowania. Najprawdopodobniej powyższy zabieg Niemców miał na celu wytworzenie mniemania o nikłym zaangażowaniu w działalność podziemną mieszkańców *Kreishauptmannschaft Busko*. Ilustruje to przypadek żołnierzy Podobwołu ZWZ-AK Nowy Korczyn „Konwalia”, których aresztowano w nocy z 21 na 22 marca 1944 r.²⁷ 12 z nich 22 marca 1944 r. osadzono w areszcie

²⁴ Tamże, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1942 r., k. 66-72.

²⁵ Tamże, k. 145-146.

²⁶ Baza więźniów KL Auschwitz-Birkenau, <http://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach/> [dostęp: 23.02.2022]

²⁷ A. Bienias, S.M. Przybyszewski, *Nowy Korczyn*, Kazimierza Wielka 2018, s. 111.

powiatowym w Busku-Zdroju. W rubryce dotyczącej przyczyn aresztowania pozostawiono puste pole²⁸. W księdze ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju ukryto również powody zatrzymania kpr. Zdzisława Zemły ps. „Klarnet”. Aresztowano go na początku października 1943 r. w okolicy nasypu kolejowego w kierunku Koniecmostów²⁹. 5 października 1943 r. osadzono go w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju³⁰. Żołnierz Obwodu ZWZ-AK Busko Czesław Szydłowski wspominał:

Weszliśmy do budynku, następnie do piwnicy. Wskazała mi [kucharka z żandarmerii] celę. Podeszedłem i przez okno „judasza” w drzwiach patrzyłem na kolegę, który w nietypowy sposób skrzywiony leżał na cemencie, oparty trochę o mur. Był bardzo skatowany³¹.

15 października 1943 r. Niemcy rozstrzelali kpr. Zemłę w lesie we wsi Odrzywół³².

Również przy nazwisku Marcelego Jastrzębia ps. „Szpilorek” – dowódcy drużyny w grupie dywersyjnej ZWZ-AK nie podano powodu aresztowania. Niemcy zatrzymali go w drugiej połowie czerwca 1944 r. w jego mieszkaniu przy ul. Stopnickiej. Aresztowania dokonał Johann Hansel wraz z dwoma żandarmami³³. Najprawdopodobniej początkowo „Szpilorka” przetrzymywano w areszcie przy ul. Kościelnej w Busku-Zdroju. 27 czerwca 1944 r. osadzono go w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju³⁴. Z obawy przed odbiciem „Szpilorka” tego samego dnia przeniesiono go do więzienia w Kielcach³⁵. 19 lipca 1944 r. Jastrzębia wraz z 28 mieszkańcami *Kreishauptmannschaft Busko* rozstrzelano w Lesie Weleckim³⁶.

²⁸ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 3, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1944 r., k. 436-437.

²⁹ L. Marciniak, *Więzi i korzenie*, t. 1, Busko-Zdrój 1998, s. 89.

³⁰ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1943 r., k. 368-369.

³¹ Cz. Szydłowski, *Zwiadowcy w środku gniazda os... Ostatni świadkowie... Tajemnicza amfibia...*, s. 54.

³² J. Wojnakowski, *Z dala od Wykusu*, Kielce 1988, s. 115.

³³ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta sprawy śledczej przeciwko Johannowi Hanselowi, 131/99, Protokół przesłuchania świadka Władysławy Jastrzęb, 27 X 1947 r., k. 117.

³⁴ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1944 r., b.k.

³⁵ APK, Starostwo Powiatowe w Busku, 459 (dalej: 459), Protokół przesłuchania świadka Władysławy Jastrzęb, 20 III 1947 r., k. 98.

³⁶ K. Trzeskowska-Kubasik, *Egzekucja 19 lipca 1944 r. w Lesie Weleckim koło Buska-Zdroju*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/93487,Egzekucja-19-lipca-1944-r-w-Lesie-Weleckim-kolo-Buska-Zdroju.html> [dostęp: 16.08.2022]

Dalsze losy osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju

Warte prześledzenia są również dalsze losy aresztowanych. Z przytoczonych w księdze ewidencyjnej danych można także wywnioskować, że z aresztu powiatowego w Busku-Zdroju nie odchodziły transporty do obozów koncentracyjnych. Więźniów wyznaczonych do wywózki przenoszono w tymże celu do więzień w Kielcach oraz w Pińczowie. Do pierwszego z nich odesłano 367 osób. Wśród nich znajdował się Lucjan Dytkowski, którego Niemcy osadzili w areszcie powiatowym 11 października 1943 r.³⁷ 10 listopada 1943 r. przeniesiono go do więzienia w Kielcach. 12 listopada 1943 r. przybył do KL Auschwitz-Birkenau, gdzie otrzymał numer obozowy 162 430. W 1944 r. przeniesiono go do KL Buchenwald, gdzie najprawdopodobniej zginął³⁸.

559 osób przeniesiono do więzienia w Pińczowie. Wśród nich znajdował się Jacek Katyński, którego Niemcy aresztowali 11 listopada 1942 r. w Busku-Zdroju. Przez jeden dzień przetrzymywano go w areszcie powiatowym. Następnie został osadzony w więzieniu w Pińczowie, skąd przeniesiono go do więzienia w Kielcach. 7 stycznia 1943 r. Katyńskiego wywieziono do obozu KL Majdanek. 23 marca 1943 r. do jego żony Wandy przyszło pismo od komisariatu Policji Kryminalnej w Busku-Zdroju, zawiadamiające o śmierci jej męża w dniu 28 lutego 1943 r.³⁹ Jako powód zgonu podano zapalenie błony brzusznej.

18 grudnia 1941 r. we wsi Wola Biechowska aresztowano rolników: 50-letniego Jana Korca, 38-letniego Walentego Pałysa oraz 50-letniego Józefa Stanka. W tym samym dniu osadzono ich w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju⁴⁰. Dzień później przeniesiono ich do więzienia w Pińczowie, gdzie przebywali dwa miesiące⁴¹. Transportem z 21 lutego 1942 r. trafili do KL Auschwitz. Wszyscy zginęli w przeciągu trzech miesięcy: Stanek 29 maja 1942 r., Pałys 23 marca 1942 r., zaś Korzec 30 marca 1942 r.⁴²

³⁷ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1943 r., k. 368-369, zob. L. Marciniak, *Cmentarz parafialny w Busku-Zdroju*, Kazimierza Wielka 2008, s. 121.

³⁸ K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie niemieckie popełnione na cmentarzu żydowskim w Busku-Zdroju*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnie-niemieckie/86786,Zbrodnie-niemieckie-popełnione-na-cmentarzu-zydowskim-w-Busku-Zdroju.html> [dostęp: 24.02.2022]

³⁹ APK, 459, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Pietrzakowej, 19 III 1947 r., k. 33.

⁴⁰ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1941, k. 48-49.

⁴¹ APK, 459, Protokół przesłuchania świadka Wiktorii Korzec, 20 XI 1946 r., k. 126.

⁴² *Księga pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyny 1940–1944*, t. I, Oświęcim 2006, s. 601.

175 więźniów wysłano do obozu karnego (*Straflager*) w Słupi Pacanowskiej⁴³. 11 aresztowanych trafiło do miasteczka Stopnicy, 531 oddano zaś do dyspozycji Urzędu Pracy (*Arbeitsamt*). Z analizy książki ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju wynika, iż zwolniono z niego 1443 więźniów⁴⁴.

Losy więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju (według książki ewidencyjnej prowadzonych w latach 1941–1944)

Losy więźniów	1941 r. (od 23 X)	1942 r. (bez okresu 2 VI–13 XI)	1943 r.	1944 r. (do 22 VII)	Ogółem
Odesłani do więzienia w Kielcach	2	29	239	97	367
Odesłani do więzienia w Pińczowie	65	346	109	39	559
Odesłani do Radomia	–	7	4	–	11
Odesłani do obozu karnego w Słupi Pacanowskiej	18	135	22	–	175
Odesłani do Stopnicy	–	11	–	–	11
Odesłani do dyspozycji urzędu pracy (<i>Arbeitsamt</i>)	96	147	191	97	531
Zwolnieni	118	493	588	244	1443
Nieokreślone	12	25	78	13	128
Ogółem	311	1193	1231	490	3225

⁴³ J. Mrozkiewicz „Brzoza”, *W konspiracji i w walce. Z dziejów Podobwođu AK Szydłów*, Kielce 1997, s. 29.

⁴⁴ AIPN Ki, OKSZpNP – IPN Kielce, 53/5351, Sprawozdanie z przebiegu i wyników śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich na terenie Buska, Pińczowa i powiatu buskiego, b.d., k. 114-115.

Księga ewidencyjna aresztu powiatowego dokumentuje też rozstrzelanie 151 więźniów. Liczba wymaga jednak krytycznej analizy. W świetle praktyki okupacyjnej dane niemieckie były zaniżane. Ponadto część więźniów wywożono na rozstrzelanie z aresztu przy ulicy Kościelnej, z willi „Wersal” czy też z willi dr. Byrkowskiego, zatem nie wszyscy aresztowani przechodzili przez areszt powiatowy, co dość radykalnie zmieniało statystykę zarówno osób więzionych, jak i rozstrzelanych w Busku-Zdroju.

Dowodem ukrywania zbrodni przez Niemców może być przykład Michała Janasa – nauczyciela, komendanta Placówki ZWZ-AK w Pacanowie. 20 października 1943 r. osadzono go w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju⁴⁵. Według ksiąg ewidencyjnych tego samego dnia został przeniesiony do Kielc. Zapewne chcąc ukryć zbrodnię, Niemcy wpisali fałszywą informację o dalszych losach więźnia. 27 października 1943 r. rozstrzelano go bowiem w egzekucji w rejonie wsi Dobrowoda⁴⁶. Podobne zafałszowanie występuje w przypadku Ignacego Dziurdy – mieszkańca Kołaczkowic w gminie Szczytniki. Niemcy aresztowali go 22 września 1943 r. wraz z Antonim Wróblem⁴⁷. Wróbel zeznał po wojnie:

(...) Po pierwszym badaniu (...) wrócił [Dziurda – K. T-K] zбитy i zakuty, ubrany tylko w bieliznę. Po godzinie znów go zabrali i już nie wrócił. Gdy po pierwszym razie zabrali mnie na badanie, widziałem tam na podłodze krew⁴⁸.

Wróbla wkrótce zwolniono. Według księgi ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju Dziurdę 1 października 1943 r. przeniesiono do więzienia w Pińczowie⁴⁹. W drugiej połowie października 1943 r. został rozstrzelany na cmentarzu żydowskim w Busku-Zdroju⁵⁰.

Analiza potwierdza też, iż niejednokrotnie w księdze ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju występują nieścisłości dotyczące dalszych losów więźniów – np. przypadek kilku mieszkańców *Kreishauptmannschaft Busko*, którzy błędnie figurują w nich jako rozstrzelani. Mowa tutaj m. in o mieszkańcach Zofiówki: Józefie Skwarku, Franciszku Zawierusze, Wojciechu Stolarskim oraz

⁴⁵ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1943 r., k. 370.

⁴⁶ Urząd Stanu Cywilnego w Pacanowie, Księgi parafii Pacanów, Akt zgonu Michała Janasa, nr 93, 20 VI 1945 r., k. 97.

⁴⁷ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1943 r., k. 360-361.

⁴⁸ AIPN GK, 179/114, Protokół przesłuchania Antoniego Wróbla, 21 III 1947 r., k. 77.

⁴⁹ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1943 r., k. 361.

⁵⁰ K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie niemieckie popełnione na cmentarzu żydowskim w Busku-Zdroju*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/86782,Zbrodnie-niemieckie-popolnio-ne-na-cmentarzu-zydowskim-w-Busku-Zdroju.html> [dostęp: 23.02.2022]

Antonim Koźbiale. Żandarmi niemieccy aresztowali ich 15 lipca 1943 r. Początkowo zostali osadzeni na posterunku żandarmerii w Chmielniku, a 17 lipca 1943 r. w areszcie powiatowym. Na przesłuchania doprowadzano ich do willi dr. Byrkowskiego. 31 lipca 1943 r. podjęli decyzję o ucieczce. Józef Skwarek zeznawał po wojnie przed Okręgową Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach:

Następnego dnia, była to sobota, przez okienko zaobserwowałem, że hitlerowcy opuścili budynek wychodząc do miasta, a wartownik zasnął. Wyłamałem drzwi od naszej piwnicy, a drzwi zewnętrzne jak się okazało były otwarte – wszyscy czterej uciekliśmy. Ja jeszcze tego samego wieczora dotarłem do domu⁵¹.

Chcąc zapewne uniknąć odpowiedzialności za brak nadzoru nad więźniami, Niemcy polecieli wpisać do księgi ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju, że Koźbiał został zwolniony⁵², zaś Skwarek, Zawierucha i Stolarski rozstrzelani 31 lipca 1943 r.⁵³

31 lipca 1944 r. udaną próbę ucieczki podjął Henryk Banasik. Korzystając z okazji, iż żandarm niemiecki kazał mu wynieść na podwórze kubeł ze śmiecia-
mi, uciekł z willi dr. Byrkowskiego. Podobnie jak w przypadku Koźbiała, w księ-
dze ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju podano, że Banasika
zwolniono z aresztu⁵⁴.

Podobne nieścisłości pojawiają się w przypadku Zenona Grzegorzcyka. Niemcy aresztowali go wraz z 13 innymi mieszkańcami gminy Szczytniki w dniu 19 lipca 1943 r. Osadzono ich w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju (według księgi ewidencyjnej w Busku-Zdroju 18 lipca 1943 r.). Dziewięciu z nich Niemcy rozstrzelali 23 lipca 1943 r. na cmentarzu katolickim w Busku-Zdroju. W ewidencji księgi aresztu powiatowego w Busku-Zdroju wśród rozstrzelanych widnieje nazwisko Zenona Grzegorzcyka⁵⁵. W rzeczywistości zwolniono go z aresztu powiatowego 21 lipca 1943 r.

W księdze ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju jako rozstrzelany błędnie figuruje również Henryk Adamczyk. Za ukrywanie Żydów w swoich zabudowaniach gospodarczych we wsi Bogucice w areszcie powiatowym osadzono oprócz niego jego żonę Marię oraz synów, Stefana i 14-letniego wówczas Edwarda⁵⁶. Wart podkreślenia jest fakt, że w ewidencji aresztu nie uwzględniono

⁵¹ K. Trzeskowska-Kubasik, *Ucieczki z niemieckich więzień i aresztów na terenie Kreishauptmannschaft Busko*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/83627,Ucieczki-z-niemieckich-wiezien-i-aresztow-na-terenie-Kreishauptmannschaft-Busko.html> [dostęp: 22.02.2022]

⁵² AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, b.d., k. 328.

⁵³ Tamże, k. 326-327.

⁵⁴ Tamże, k. 327.

⁵⁵ Tamże, k. 330.

⁵⁶ Tamże, k. 386-387.

nazwisk Marii i Stefana Adamczyków. Zwolniono ich po dniu przetrzymywania. Edwarda wywieziono na roboty przymusowe do III Rzeszy, skąd powrócił w 1945 r.⁵⁷ W księdze ewidencyjnej przy nazwisku Henryk Adamczyk widnieje adnotacja, iż został rozstrzelany 14 grudnia 1943 r. W rzeczywistości wywieziono go 19 grudnia 1943 r. do KL Auschwitz-Birkenau, gdzie zginął najprawdopodobniej w 1944 r.⁵⁸

Więźniów aresztu powiatowego w Busku-Zdroju rozstrzeliwano m.in. w Lesie Weleckim k. Buska-Zdroju. 3 lipca 1943 r. w Suliszowie w gminie Maleszowa Niemcy dokonali licznych aresztowań. Zatrzymano m.in. Jana i Antoniego Łyków, Stanisława Pietrzyka, Stanisława Maciejczyka oraz dwie kobiety: Agnieszkę Żak i Czesławę Mstowską. Przetrzymywani byli początkowo na posterunku żandarmerii w Chmielniku, a następnie 6 lipca 1943 r. w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju. 8 lipca 1943 r. całą grupę rozstrzelano w Lesie Weleckim⁵⁹. Ofiarami zbrodni w tym miejscu (jesień 1943) byli również mieszkańcy Bosowic: Piotr Cebulski, Józef Łosin, Władysław Ostrowski i Jan Rzepa. Co istotne, mimo iż przebywali w areszcie powiatowym, nie zostali wpisani do jego ewidencji⁶⁰. Cebulskiego, Łosina, Ostrowskiego i Rzepę rozstrzelano w Lesie Weleckim⁶¹. 4 września 1943 r. w tym miejscu kaźni stracono ośmiu więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju: mieszkańców Kolonii Zagajów – Stefana Juszczyka i Jana Katę, mieszkańców Skotnik Dużych: Józefa Kołodzieja s. Franciszka, Józefa Kołodzieja s. Kazimierza oraz Stanisława Południkiewicza, a także mieszkańców Skotnik Małych: Stefana i Władysława Molisaków. Kolejna egzekucja w Lesie Weleckim miała miejsce 26 listopada 1943 r. Niemcy rozstrzelali wówczas 16 osób. Jej ofiarami było m.in. dziewięciu więźniów aresztu powiatowego w Busku-Zdroju: Zygmunt Eliasz i Andrzej Patyna – mieszkańcy Pacanowa, Henryk Grabda – mieszkaniec Solca-Zdroju, Jan Kozak – mieszkaniec Ciecierza, Tadeusz Krzyżkiewicz i Edmund Pakosiński – mieszkańcy Chmielnika, Franciszek Lichwała – mieszkaniec Sędziejowic, Henryk Maciejewski, a także Szymon Musiał – mieszkaniec Gacek. Prawdopodobnie tę egzekucję miał na

⁵⁷ *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019, s. 81.

⁵⁸ Baza więźniów KL Auschwitz-Birkenau, <http://auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach/> [dostęp: 23.02.2022], zob. *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyny 1940–1944*, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1532.

⁵⁹ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1943 r., k. 310-312.

⁶⁰ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/5351, Wykaz więźniów Sipo i żandarmerii rozstrzelanych w Busku i okolicy, b.d., k. 81.

⁶¹ K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim k. Buska-Zdroju*, Warszawa 2022, s. 70.

myśli Józef Zelek, relacjonując: „W roku 1943 jesienią widziałem, jak Niemcy przywieźli samochodem ciężarowym ludzi około 16 do Lasu Weleckiego, brali pod dwóch ludzi z auta i strzelali z broni maszynowej”⁶².

13 kwietnia 1944 r. w egzekucji w Lesie Weleckim rozstrzelano 10 więźniów aresztu powiatowego w Busku-Zdroju. Wśród nich znajdowali się mieszkańcy Nowego Korczyna – Franciszek Gawlik, Stanisław Fornalski, Czesław i Lucjan Różyccy, mieszkańcy Kameduł – Mieczysław Kozioł i Stefan Wiśniewski, mieszkaniec Wójczy – Józef Pokusa, Stanisław Kwiecień i Marian Łuszcz⁶³. Świadkiem wywożenia więźniów była mieszkanka Buska-Zdroju – Janina Kielb:

Innym razem zaniosłam obiad funkcjonariuszom Sonderdienstu, którzy przebywali na wartowni w budynku starostwa. Widziałam wówczas, że z aresztu w piwnicach starostwa żandarmi wyprowadzali ludzi na podstawioną ciężarówkę i kazali im się kłaść na podłodze ciężarówki, ludzi tych było ok. 10-ciu. Jednym z nich był lekarz ze Stopnicy, który miał nogę w gipsie⁶⁴.

Kierownictwo Obwodu ZWZ-AK Busko planowało odbicie więźniów z aresztu powiatowego w Busku-Zdroju. Brat uwięzionego Bronisława Pałysa – Feliks kontaktował się z kierownictwem Obwodu AK Busko w celu zorganizowania akcji odbicia jego oraz innych żołnierzy AK. Pod pretekstem odwiedzin i przekazania pożywienia żołnierze AK mieli wtargnąć do więzienia i odbić więźniów. Według Feliksa Pałysa akcja nie spotkała się z akceptacją przełożonych⁶⁵. Inne zdanie na ten temat miał żołnierz Obwodu AK Busko, Stefan Kuza:

Akcja miała być przeprowadzona przy współudziale granatowego policjanta Wiktora Kieronia, który miał otworzyć drzwi dyżurki w celu podania przyniesionych wiktuałów. Każdy z partyzantów miał wyznaczone zadanie. Korepta miał podać koszyk z żywnością, a Pałys wyposażony w łom po obezwładnieniu policjantów miał z pozostałymi wyważać drzwi. Akcja spaliła na panewce, gdyż policjanta Kieronia nie było w dyżurce, a pełniący służbę policjant Z. domyśliwszy się celu odwiedzin powiedział, że zatelefonuje na żandarmerię⁶⁶.

Akcja ostatecznie nie doszła do skutku.

⁶² AIPN GK, 179/113, Protokół przesłuchania świadka Józefa Zelka, 19 IX 1948 r., k. 28-29.

⁶³ K. Trzeskowska-Kubasik, Egzekucja dokonana przez Niemców 13 kwietnia 1944 r. w Lesie Weleckim k. Buska-Zdroju, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/80537,Egzekucja-dokonana-przez-Niemcow-13-kwietnia-1944-r-w-Lesie-Weleckim-k-Buska-Zdr.html> [dostęp: 16.08.2022]

⁶⁴ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/5351, Protokół przesłuchania świadka Janiny Kielb, 26 V 1978 r., k. 159.

⁶⁵ F. Pałys, *Moje wojenne wspomnienia*, „Biuletyn Informacyjny Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej” (Okręg Poznań) nr 2 (61), 2005, s. 37.

⁶⁶ S. Kuza, *Garść wspomnień*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” nr 6, VII, 1993, s. 48.

Żydzi w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju w latach 1941–1943

W areszcie powiatowym w Busku-Zdroju osadzano przede wszystkim Polaków. Trafiali również do niego Żydzi. Wywodzili się głównie z: Buska-Zdroju, Chmielnika, Nowego Korczyna, Pacanowa, Pińczowa oraz Stopnicy. Trafiali również do niego Żydzi z Warszawy, Staszowa, Szczucina czy też Tarnowa. Przeciętnie więźniowie przebywali w nim kilka dni.

W okresie od października 1941 r. do maja 1942 r. Żydów osadzano w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju m.in. za brak kenkarty, za prowadzenie szmuglu oraz za samowolne opuszczenie miejsca zamieszkania. W pierwszych tygodniach okupacji niemieckiej poświadczaniem tożsamości były przedwojenne polskie dowody osobiste. Od listopada 1939 r. na terytorium Generalnego Gubernatorstwa wprowadzono obowiązek stałego noszenia zaświadczenia urzędowego zwanego potocznie „palcówką”⁶⁷. W 1941 r. dokumentem pozwalającym na uniknięcie kłopotów w kontaktach z policją stał się *Personalausweis (Ausweis)* – zaświadczenie od pracodawcy potwierdzające zatrudnienie danej osoby.

Inną przyczyną osadzania Żydów w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju był przemyt. Szmugiel był konsekwencją dramatycznie niskich racji żywnościowych dla ludności żydowskiej. Trudności ze zdobyciem reglamentowanej żywności wymuszały konieczność szukania kontaktów z tzw. stroną aryjską oraz podejmowania prób zakupu towarów, których brakowało w getcie. Na terenie *Kreishauptmannschaft Busko* w szmuglu przodowali w 1940 r. Żydzi z Wiślicy⁶⁸. W początkowym okresie Żydom złapanym na przemyśle groziło więzienie⁶⁹, w późniejszym zaś czasie kara śmierci.

Żydów osadzano w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju również za samowolne opuszczenie miejsca zamieszkania. Według postanowienia wykonawczego do rozporządzenia o przymusie pracy z 26 października 1939 r., wydanego 11 grudnia 1939 r. przez Hansa Franka, ograniczono swobodne poruszanie się Żydów w obrębie Generalnego Gubernatorstwa⁷⁰. Nałożono jednocześnie na

⁶⁷ S. Piątkowski, „Aryjskie papiery”. Z problematyki pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w legalizowaniu fałszywych tożsamości na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, „Polish-Jewish Studies”, vol. I/2020, s. 19.

⁶⁸ *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, Ghettos in German Occupied Eastern Europe*, vol. II, part A, Washington 2012, s. 341.

⁶⁹ AIPN GK, 179/113, Protokół przesłuchania świadka Ignacego Struzikiewicza, 3 IV 1947 r., k. 94.

⁷⁰ *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej...*, s. 18.

nich rygorystyczne obowiązki meldunkowe⁷¹. Od 1 stycznia 1940 r. Żydzi nie mogli zmienić swego miejsca zamieszkania lub pobytu bez pisemnego zezwolenia właściwej władzy administracji niemieckiej. Nieliczne osoby więziono w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju za oszustwa bądź z przyczyn politycznych. Wart podkreślenia jest fakt, że dopiero w latach 1942–1943 w księgach ewidencyjnych aresztu powiatowego w Busku-Zdroju jako przyczynę aresztowania określano przynależność żydowską⁷².

W większości przypadków przy nazwiskach Żydów pojawia się informacja, jakoby zostali zwolnieni z aresztu. Było to tendencyjne zachowanie okupanta, który w ten sposób ukrywał większość popełnionych zbrodni. Informacja o rozstrzelaniu Żydów – więźniów aresztu powiatowego w Busku-Zdroju zaczęła pojawiać się w księgach ewidencyjnych dopiero w 1943 r. Znaczną liczbę Żydów przeniesiono do więzienia w Pińczowie. Jak już wcześniej wspomniano, z terytorium *Kreishauptmannschaft Busko* ze względu na brak linii kolejowych nie odchodziły bezpośrednie transporty do obozów koncentracyjnych. W związku z powyższym Żydów osadzono w tym celu w więzieniach zlokalizowanych w miasteczkach, w których istniały stacje kolejowe – jak chociażby w Pińczowie. Autorka nie znalazła potwierdzenia w źródłach archiwalnych, jakoby z aresztu powiatowego w Busku-Zdroju Żydów wysyłano do *Julagów* w Słupi oraz w Biechowie Dolnym. Jedną z przyczyn może stanowić fakt, że zachowały się księgi ewidencyjne dopiero od października 1941 r.

Według księgi ewidencyjnej aresztu powiatowego w listopadzie 1941 r. osadzono w nim co najmniej 21 Żydów. Byli to mieszkańcy: Buska-Zdroju, Chmielnika, Kielc oraz Pacanowa, ale także Warszawy, Krakowa i Tarnowa. 17 z nich trafiło do aresztu powiatowego za nieposiadanie kenkarty, 3 za przemyt, zaś 1 za oszustwo. Ewidencja więźniów za listopad 1941 r. nie uwzględniała dalszych losów więźniów. W grudniu 1941 r. w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju więziono co najmniej 23 Żydów – głównie mieszkańców Nowego Korczyna oraz Pacanowa. 6 osób z Nowego Korczyna osadzono w nim za opuszczenie granic miasteczka. Co najmniej 6 z nich przeniesiono do więzienia w Pińczowie.

W styczniu 1942 r. w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju przebywało co najmniej 8 Żydów. Wśród nich znajdowali się mieszkańcy: Buska-Zdroju, Łodzi, Słabkowic oraz Wiślicy. 3 z nich osadzono w areszcie za przemyt, 3 za opuszczenie miejsca zamieszkania. 3 Żydów przetransportowano do więzienia

⁷¹ S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018, s. 407.

⁷² AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 5351, Sprawozdanie z przebiegu i wyników śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich na terenie Buska, Pińczowa i powiatu buskiego, b.d., k. 116.

w Pińczowie. W lutym 1942 r. w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju osadzono co najmniej 22 Żydów. Byli to mieszkańcy: Buska-Zdroju, Chmielnika, Kielc, Nowego Korczyna, Pińczowa oraz Warszawy. 5 osób osadzono w areszcie za przemyt, 10 za opuszczenie miejsca zamieszkania. 5 Żydów wysłano do więzienia w Pińczowie. W marcu 1942 r. do aresztu trafiło co najmniej 17 Żydów, głównie mieszkańców Stopnicy, Buska-Zdroju, Pińczowa, Chmielnika oraz Nowego Korczyna. 5 osób osadzono w nim za opuszczenie miejsca zamieszkania, jedną za brak opaski oraz jedną za przemyt. 11 Żydów przeniesiono do więzienia w Pińczowie.

W kwietniu 1942 r. do aresztu powiatowego w Busku-Zdroju trafiło co najmniej 14 Żydów z: Chmielnika, Pacanowa, Pińczowa, Radoszyc, Stopnicy, Szydłowa oraz z Wiślicy. 8 z nich osadzono w nim za opuszczenie miejsca zamieszkania. 10 Żydów przetransportowano do więzienia w Pińczowie. W maju 1942 r. w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju osadzono co najmniej 16 Żydów. Byli to mieszkańcy: Buska-Zdroju, Chmielnika, Nowego Korczyna, Pacanowa, Stopnicy oraz Szydłowca. 3 Żydów uwięziono w nim za przemyt, 6 za opuszczenie miejsca zamieszkania. Co najmniej 7 przeniesiono do więzienia w Pińczowie. Brak wykazu więźniów w okresie od czerwca do sierpnia 1942 r. uniemożliwia prześledzenie liczby Żydów więzionych w tym czasie w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju.

Jesienią 1942 r. ze względu na przeprowadzenie akcji wysiedleńczej w gettach na terenie *Kreishauptmannschaft Busko* w areszcie powiatowym nie osadzano Żydów. W 1943 r. przetrzymywano w nim kilkunastu ukrywających się w okolicach Żydów. Przytoczyć należy przypadek Blumy i Pinkusa Kopelów z Pińczowa. Wraz z pozostałymi trzema członkami rodzin ukrywali się w latach 1940–1942 w zabudowaniach Jana Wierzby we wsi Pawłowice. W wyniku niemieckiej obławy przeprowadzonej w lutym 1942 r. Bluma i Pinkus Kopelowie wraz z polskim gospodarzem zostali aresztowani⁷³. Osadzono ich 4 stycznia 1943 r. w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju⁷⁴. Według księgi ewidencyjnej 6 stycznia 1943 r. wywieziono ich do Sandomierza. Wierzbę najprawdopodobniej 7 stycznia 1943 r. wywieziono do więzienia w Pińczowie, skąd trafił do KL Majdanek. Z obozu pod Lublinem przeniesiono go do KL Flossenbürg, gdzie według bazy obozowej zmarł 14 kwietnia 1943 r.⁷⁵

⁷³ AIPN, Akta dot. ukrywania przez Jana Wierzbę rodziny Kopelów we wsi Pawłowice, dystrykt radomski w l. 1940–1942, 392/899, Protokół przesłuchania świadka Juliana Laskowskiego, 21 XI 1988 r., k. 17.

⁷⁴ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 2, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1942 r., k. 222–223.

⁷⁵ *Księga zmarłych KL Flossenbürg*, <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/pl/badania/ksiega-zmarlych> [dostęp: 24.02.2021]

Podsumowanie

Areszt powiatowy w Busku-Zdroju obok więzienia w Pińczowie był największym zakładem do przetrzymywania ludzi na terenie *Kreishauptmannschaft Busko*. W latach 1940–1944 przeszło przez niego co najmniej 5628 osób. W przeciwieństwie do innych aresztów na terenie Buska-Zdroju nie prowadzono w nim przesłuchań. Więźniowie przebywali w nim przeciętnie kilka dni. Ponieważ Busko-Zdrój było pozbawione linii kolejowych, więźniów przeznaczonych do wywózki do obozów koncentracyjnych przenoszono do więzień w Pińczowie lub w Kielcach. Na rozstrzelanie wywożono ich do pobliskich lasów, głównie do Weleckiego pod Buskiem-Zdrojem.

W przypadku niemal wszystkich więzień i aresztów na terenie *Kreishauptmannschaft Busko* nie zachowały się wykazy więźniów. Trzytomowa księga ewidencyjna aresztu powiatowego jest niezwykle cennym źródłem archiwalnym. Pozwala nie tylko na ustalenie nazwisk zatrzymanych, ale także na określenie przyczyn ich uwięzienia oraz dalszych losów. Należy podkreślić jednak fakt, że do zapisów niemieckich trzeba podchodzić z dużą ostrożnością. W celu ukrycia swych zbrodni Niemcy niejednokrotnie fałszowali informacje o dalszych losach osadzonych. Z tego powodu autorka niniejszej publikacji przeprowadziła krytykę źródeł w celu potwierdzenia bądź podważenia poszczególnych zapisów niemieckich.

Poszczególne wątki bez wątpienia wymagają prowadzenia dalszych badań. Niewątpliwie wartościowe byłoby przeprowadzenie kolejnych, chociażby częściowych, rekonstrukcji losów więźniów aresztu powiatowego w Busku-Zdroju. Konieczne jest również kontynuowanie pogłębionej krytyki źródłowej w celu wykazania dalszych nieprawidłowości w zapisach niemieckich.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
Archiwum Państwowe w Kielcach
Urząd Stanu Cywilnego w Pacanowie

Opracowania

Bienias A., Przybyszewski S.M., *Nowy Korczyn*, Kazimierza Wielka 2018.
Domański T., *Reprezje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011.

- Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, Ghettos in German Occupied Eastern Europe*, vol. II part A, Washington 2012, s. 341.
- Fajkowski J., *Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Kielce 1972.
- Jarozek K., Piątkowski S., *Martyrologia Żydów w więzieniu radomskim 1939–1944. Wykaz zamordowanych, zmarłych, deportowanych do obozów koncentracyjnych i obozów zagłady*, Radom 1997.
- Kisiel H., *Księgi ewidencyjne aresztów w Busku i Opatowie źródłem do dziejów zakładów karnych w okręgu radomskim w latach 1940–1944*, w: *Wojna obronna 1939. Okupacja niemiecka 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski” t. 18, 1991.
- Kisiel H., *Rola niemieckiego aparatu terroru w wysyłce ludności dystryktu radomskiego do obozów koncentracyjnych*, „Studia Kieleckie” nr 2, 1995.
- Pałys F., *Moje wojenne wspomnienia*, „Biuletyn Informacyjny Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej” (Okręg Poznań) nr 2 (61), 2005, s. 33-39.
- Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyny 1940–1944*, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006.
- Marciniec L., *Więzi i korzenie*, t. 1, Busko-Zdrój 1998.
- Mrożkiewicz J., *W konspiracji i w walce. Z dziejów Podobwołu AK Szydłów*, Kielce 1997.
- Opoka T., *Więzienie hitlerowskie w Radomiu 1939–1945*, „Zeszyty Majdanka” t. 12, 1987.
- Piåtkowski S., *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018.
- Piåtkowski S., „Aryjskie papiery”. *Z problematyki pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w legalizowaniu fałszywych tożsamości na obszarze Generalnego Gubernatorstwa*, „Polish-Jewish Studies” vol. I/2020, s. 15-40.
- Piåtkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1929–1945*, Lublin 2009.
- Pietrzykowski J., *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959.
- Pietrzykowski J., *Więzienia hitlerowskie „Zawodzie” w Częstochowie*, w: *Więzienia hitlerowskie na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim i w Częstochowie 1939–1945*, red. A. Szefer, Katowice 1983.
- Szydłowski Cz., *Zwiadowcy w środku gniazda os... Ostatni świadkowie... Tajemnicza amfibia*, „Kombatankie Zeszyty Historyczne” nr 6, VII 1993, s. 54.
- Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.
- Sierant P., *Akcja na więzienie w Opatowie*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 3, 1965.
- Strzemieczny S., *Moje wspomnienia z okresu drugiej wojny światowej: przed aresztowaniem, 20 sierpnia 1943 roku, więzienie w Radomiu, Gestapo, obozy koncentracyjne Oświęcim i Flossenbug, wyzwolenie, oczekiwanie i powrót*, Warszawa 1992.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność więzienia w Pińczowie w latach 1939–1944 (dystrykt Radom)*, „Archiwum Kryminologii” t. XLIII, nr 2/2021.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Straty osobowe mieszkańców Kreishauptmannschaf Busko*, „Wieś Polska w czasie II Wojny Światowej” nr 1, 2020, s. 36-55.
- Trzeskowska-Kubasik K., *System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju w latach 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne” 36, 2021, s. 105-128.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim k. Buska-Zdroju*, Warszawa 2022.

Wojnakowski J., *Z dala od Wykusu*, Kielce 1988.

Wójcicka E., Rogowski P., *Areszt miejski w Opatowie – analiza stanu liczbowego osadzonych w latach 1942–1944 na podstawie akt Prezydenta Policji Miasta Opatów*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Histeryczne” t. X, 2021.

Netografia

Baza więźniów KL Auschwitz-Birkenau, <http://auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach/> [dostęp: 23.02.2022]

Księga zmarłych KL Flossenbürg, <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/pl/badania/księga-zmarlych> [dostęp: 24.02.2021]

Rogowski P., *Więziennictwo w Generalnym Gubernatorstwie w źródłach z Archiwum IPN*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/okupacja-niemiecka/71781,Wiezien-nictwo-w-Generalnym-Gubernatorstwie-w-zrodlach-z-Archiwum-IPN.html> [dostęp: 25.05.2022]

Trzeskowska-Kubasik K., *Mieszkańcy Kreishauptmannschaft Busko na robotach przymusowych w III Rzeszy*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/89666,Mieszkancy-Kreishauptmannschaft-Busko-na-robotach-przymusowych-w-III-Rzeszy.html> [dostęp: 24.02.2022]

Trzeskowska-Kubasik K., *Ucieczki z niemieckich więzień i aresztów na terenie Kreishauptmannschaft Busko*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/83627,Ucieczki-z-niemieckich-wiezien-i-aresztow-na-terenie-Kreishauptmannschaft-Busko.html> [dostęp: 22.02.2022]

Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie niemieckie popełnione na cmentarzu żydowskim w Busku-Zdroju*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/86782,Zbrodnie-niemieckie-popolnione-na-cmentarzu-zydowskim-w-Busku-Zdroju.html> [dostęp: 24.02.2022]